Біографічний нарис

Романтична любов

Перша чверть 19 ст. — доба Романтизму. Люди тієї доби — люди пози й довільної гри. На оголений простір стола, разом з колодою карт, покладено два пістолети. Удавано байдужою рукою, пальцями, що не тремтять, годилося вибрати один з них; не кваплячись, піднести його вгору, прикласти холодний отвір до скроні й натиснути. Що з того, якщо краплі крови забарвлять біле поле витягненої з колоди карт винової кралі?

Демон або янгол, посланець пекла або неба, титан або ніщо, абсолютне добро або зло, — ні з чим меншим люди тієї доби не мирилися. Хаосу їх душ відповідав хаос здичавілої природи: морська буря, край кручі, піски пустелі, самота гірських верховин, де в вічній тиші не чути нічого, окрім вірлячого клекоту й плюскоту води, що падає зі скель.

Мистці малювали своїх сучасників на тлі грозової негоди; вітер гне дерево; червоно-сині зигзаги блискавки прорізають чорноту хмари. На передньому плані руїни замку або уламок надмогильної колони. Він стоїть на краю безодні, його чоло оповите тайною й на його обличчя лягла печать невимовного страждання.

Улюблені книги Наполеона були Плутарх, Макферсонові "Пісні Осіана" й Ґетів "Вертер". У Байрона були наслідувачі, але не було суперників. Літературні образи Чайлд-Гарольда, Прометея, Каїна, Дон-Жуана керували уявою й поведінкою людей. Жінки мріяли про вроду янгола й серце демона. Кинджал убійці чоловіки ховали під рясою ченця.

Це Романтизм двадцятих років 19 ст. відкрив для нас вишуканість елементарного, культуру дикунів, осібність націй.

Шляхи химер

Вацлав Ржевуський народився коло 1785 р. Він походив з родини, яка протягом 17 ст. зробила в Польщі несамовито блискучу кар'єру. Його прадід, дід і батько з покоління в покоління посідали становище коронних польних гетьманів Речі Посполитої. Хлопчикові було 4 роки, коли у Франції спалахнула Революція; 18 років, коли 1793 його батько, покинувши Польщу, переїхав до Відня. По останнім поділі Польщі Северин Ржевуський зрікся вітчизни. Він не уявляв собі, що вітчизна може існувати поза державним підданством і держава поза особою монарха. Сказана ним фраза стала крилатою: "Речі Посполитої більше не існує. Ми повинні вірно служити іншим монархам!".

Закінчивши у Відні військову школу, Вацлав Ржевуський р. 1809 брав участь як гусарський ротмістр у битві під Асперном проти Наполеона. Він був одружений, але його шлюб з Розалією Любомирською не приніс щастя ні йому, ані їй; вони незабаром розійшлися й жили осібно.

Палкий прихильник поглядів Ж.-Ж. Руссо і жадібний читач його творів, він більше мріяв про "поворот до природи" і "втечу від цивілізації", ніж про військову кар'єру, і тому після батькової смерти, р. 1811, поспішив покинути військову службу й вийшов у відставку. Смерть батька зробила його власником кількох десятків містечок і тисячі сіл на Волині й Поділлі. Тридцять тисяч кріпаків-селян працювали тепер на нього.

Деякий час прожив він на Україні. Він мешкав у Крем'янці, але коли йому обридали крем'янецькі розваги серед "золотої молоді", він кидав місто й вертав до свого маєтку в Кузмині, де в супроводі козаків гасав на конях по степах і лісах.

Кілька любовних пригод, що наробили багато розгомону, кілька двобоїв (він часто й охоче поєдинкувався) та низка блискуче виграних кінських перегонів принесли йому репутацію фехтувальника, їздця й спокусника. Свій час він ділив між кіньми й жінками. Не було коня, якого б він не приборкав; не було жінки, яка встояла б проти бурхливих поривів пристрасної його натури.

Вацлав Ржевуський — людина своєї доби. Він романтик, людина межових ситуацій. Однаково, чи справа йшла про газард у картярській грі, про народне визволення, кохання до жінки, любов до коней або кричущий крій сурдута й вибагливу форму капелюха. Він сноб, денді, скептик і, разом з тим, палкий ентузіаст, фантаст, людина крайнощів, складна натура, що сполучає цинізм цивілізації й цноту дикунства.

Високий на зріст, широкоплечий, худий і жилавий, людина надзвичайної м'язової сили, він з постаттю атлета зв'язує ґалантну вишуканість кавалера. Кров його отруєно нудьгою за екзотикою. Він примхливий і несподіваний. Сурдут світської людини він змінить на бурнус араба, щоб потім проміняти його на вишивану сорочку і свитку селянина-волиняка.

Мрія про Схід

З України він переїздить до Відня. По предках гетьманах він успадкував одвічну, старошляхетську, непереборну й неподільну пристрасть до коней. Це було щось далеко більше й дужче, ніж потяг спортовця, захоплення кавалерійського офіцера, професія або звичка. Це було покликання. Доля. Фатум.

Його стайні були найкращі у Відні. Він ніколи не надавав значення, якщо, з'явившись на побачення, приносив з собою до коханки терпкий пах коня або стайні. За деякий час до звичних запахів дорогого вина, тютюну й кінської стайні почав домішуватись легкий пах свічкової кіпоті й цвілі од старовинних рукописів і книг. Йому могло бракувати часу для

побачень з коханками, але він знаходив його досить для розмов з ученими й праць у книгозбірнях.

Найкращі коні арабські. Аравія — вітчизна найкращих у світі скакунів. Пристрасть до коней звернула його увагу на Схід. З наполегливою ретельністю він віддається орієнталістичним студіям.

Він листується зі славетним орієнталістом Юлієм Кляпротом і одержує од нього томи видаваного ним "Asiatisches Magazin". Йозеф Гаммер, пізніший барон Пурґшталь і перший президент австрійської Академії наук, багатократний секретар і перекладач посольств у Туреччині й Єгипті, стає його сердечним другом; разом вони видають розкішний часопис, присвячений орієнтальним студіям "Die Fundgräber des Orients". Маронітський священик, професор віденського університету Антін Аріда вчить його вимови арабських слів. У турецького адмірала Рамуз-паші, що втік із Стамбула, він бере лекції турецької мови.

Сукупність ґрунтовних знань, їх він набув в обох, однаково близьких йому ділянках конярства й арабсько-турецької археології й філософії, принесли йому не тільки членство в багатьох Академіях наук, але й дозволили дійти до поважних наукових вислідів. На підставі арабських джерел і зібраних ним фактів він зміг пролити світло на темні питання походження польської шляхти й власної своєї генеалогії. Він почав твердити, що польська шляхта — це нащадки чотирьох арабських племен, які перед двома тисячами років вийшли з гір Неджду і вимандрували на північ Европи. Щодо нього, то він є прямий спадкоємець імператриці Зеновії, королеви Пальміри.

— Я польський шляхтич, отож я природний бедуїн! — казав про себе Ржевуський.

Його вітчизна — Схід. Свою національну самосвідомість він пов'язав з екзотичною мрією про Схід. Він не був самотній. Це романтики

закликали повернутися в "дім отчий", і шукання правітчизни, країни, звідки прийшли батьки, запалило уми сучасників. Це саме ця доба проголосила, що правітчизною всіх європейських народів і мов є Індія, є Схід.

Він мешкає у Відні, студіює книги про Арабію, видає фаховий журнал з археології Сходу, плекає в стайні арабських коней і мріє про подорож до Передньої Азії. Він мріє побачити землю своїх батьків, вклонитися їх могилам, одвідати руїни Пальміри, де царювала колись Зеновія, й придбати чистокровних арабських скакунів. Він хоче скинути з себе ярмо згубної цивілізації й жити в умовах природи.

Щоб пізнати людей на лоні природи, Шатобріан їздив до ірокезів Америки. Ржевуський поїхав до Арабії.

Позаставлявши свої маєтки, постягавши борги, дістави замовлення на арабських коней від Олександра I і Вюртемберзької королеви, Катерини Павлівни, він, у супроводі секретаря, лікаря, ветеринара, ескорту козаків і з великою сумою грошей, наприкінці 1817 року покинув Відень і виїхав до Царгорода.

В пустелях Арабії

Чи можна жити небезпекою? Чи можна небезпеку ствердити, як вищу мету життя?.. Ржевуський зробив це. Свобода, втеча від цивілізації, екзотика визначили напрямок його життя. Як часто йому грозила небезпека й смерть зазирала йому в вічі! Віра в себе і в магічну силу чародійної зірки Кавкаб врятовували його зі становища, яке здавалося безнадійним. Він повірив, що фантастичніш, то правдивіш, що таємничіш, то привабливіш!

У січні 1818 року він відплив на кораблі з Царгорода до Алеппо. Прибувши до Сирії, він протягом п'ятьох місяців, у супроводі кількох козаків, мандрував по різних місцях, викликаючи скрізь серед арабів

подив своїм багатством і щедрістю. Згодом на короткий час він повернув до Стамбула, щоб уреґулювати свої грошові справи, тоді знов з'явився в Алеппо, улаштував тут для себе постійний осідок і звідси робив численні виїзди у глиб арабської пустелі.

Старався в усьому бути подібним до арабів. Добре знав мову, коней, коран і його приписи. Запустив пишну бороду і змінив європейський стрій на арабський. Людина екстраваґантних учинків, несподіваного жесту, перебільшених почуттів, він завжди й охоче йшов назустріч небезпеці. Грав життям.

На чолі валки побожних пілігримів, удавши з себе мусулманина, він одвідав Мекку, священне місце магометан, хоч це й було заборонено для християн під погрозою смерти.

Чудо на морі

Іншого разу на малій турецькій фелюзі він плив уздовж узбережжя. Несподівано зірвалася буря, підхопила суденце й погнала його в море. Два дні без перерви, не вщухаючи ні на мить, буря мотала їх по хвилях. Хвилі одна по одній перекочувалися через чардак. Скрізь було повно води; не було змоги розвести вогонь, щоб зварити їжу або висушитись.

Це вже не був корабель, і це вже не були люди. Це була купка трісок, що ще якось трималась, і потомлені створіння, що, божеволіючи, з піною у рота качались у власній своїй блювотині. Кожна мить здавалась останньою. Крик "Тонемо, тонемо!" розтинав засмерджену пітьму вузького льоху. Хаос опанував світ.

— Ну, що, як, Соколе? — крізь виття бурі спитав Ревуха, схилившись до козака.

— Що Бог дасть, пане! — відповів Сокіл.

Він, як і інші козаки, що були тут з Ревухою, прикрутив себе ременем до дубової балки. Відсутній для всього, що діялося довкола, він смоктав давно згаслу люльку. Він сидів, скоцюбрившись, немов не тут, а десь на Волині в Саврані поринув на пасіці в золоте гудіння бджіл, або якщо й тут, то немов байдуже було йому, чи гинути, чи не гинути. Мовляв, що це його обходить? Звісно, бусурмани, татари! І все в них не по-людськи. І вони самі, і їхнє море таке!

— Якось-то воно буде! — сказав козак, щоб потішити пана.

Як і всі інші, Ревуха страждав од холоду, гулу, свисту, крутіння. Мокра сорочка липла до тіла. Струмки води стікали по спині й череву. Як і інших, його поривав одчай. Але найбільше він страждав не від цього, а від неможливости активно діяти. Він не хотів гинути, як сліпе цуценя, кинене в калюжу.

Інші зітліли і згасли, він прокинувся. Що менше можна було сподіватися на порятунок, то більша певність прокидалася в нього. В ньому ріс протест. Він хотів чинити спротив. Замість коритись, він волів змагатися.

Наприкінці другого дня, коли всі зневірилися в можливості порятунку, і матроси, знесилівши, відмовилися щось робити, а капітан у розпачі лише розгублено лопотав, що їхня фелюга все одно розіб'ється об рифи, Ревуха перейняв команду. Надхнений вірою в зорю Кавкаб, він наказав розвинути на щоглах вітрила. Це був безглуздий, божевільний наказ. І чи не це було найголовніше?! Божевіллю стихій він протиставив божевілля власної волі. У своєму записнику Ревуха згодом занотував: якщо судно мало розбитись і море його поглинуло б, то не все одно, чи це сталось би на хвилину раніше, чи на хвилину пізніше?!

Штормовий вітер рвонув утле суденце. Важка фелюга з легкістю ластівки понеслася по хвилях. З розвиненими вітрилами судно неслося назустріч вірній смерті. Шал лету захопив його. Хотілося кричати,

стрибати, співати. Він пізнав, що є спокій у бурях, що є радість бурі. Він раптом відчув, що загинути або врятуватися залежить тільки від нього. Досить йому сказати морю, щоб море вщухло, й море ущухне.

Чи може слово людини вгамувати море?.. Він повірив, що він може зробити це.

Він наказав скликати всіх, що ще могли рухатись. Вони зійшлися й скупчилися довкола нього. Він стояв на містку стернового, а вони збилися біля його ніг, нужденні, виснажені, обернені в ніщо. Здерев'янілі колоди, струхлілий порох, зігнилі трупи. Сповнені жадоби чуда, ладні благословити або прокляти, вони стояли, чекаючи.

Він тоді простягнув руки до моря і закричав:

— Розгойдана морем стихіє, приборкай свою сваволю, а ти, вітре, сину хаосу, наказую тобі, стримай свій подих. Наказую вам в ім'я Предвічного Бога, Господа обох світів!

Він сказав це, і в ньому прослизнув сумнів. А якщо чуда не станеться і все лишиться витівкою блазня з ярмаркового балагану?.. У своєму записнику Ржевуський відзначив: "Я вважав, що коли судно затоне, то з ним згинуть і всі свідки мого безглуздого вчинку, але в разі вони врятуються, то слава про мою чародійну силу поширяться серед бедуїнів, і це стане для мене в пригоді".

І раптом чудо сталося. Море вщухло, розвіялися хмари, засяяло сонце. Люди прийшли до Ревухи, зі сльозами вдячности цілували йому руки, край його одягу й славили його, як рятівника.

"Вінчаний славою"

В короткім часі чутка про чудо рознеслася по узбережжю, проникла вглиб країни, поширилася по містах і оазах, і всі славили Ревуху і з подивом говорили про його таємничу владу над духами.

Плем'я Феданів у захопленні від його мужности прийняло його до свого складу. Воно назвало його своїм еміром і дало йому ім'я Тадж-ель-Фаґера, що значить "Вінчаний славою". Тринадцять інших арабських племен визнало за ним цю гідність і це ім'я.

В Тель-ель-Султане емір Душ-ібн, шейх племени Феданів, із цього приводу на честь Ревухи відбув гучну урочистість. На свято запрошено також інші племена. З племени Себаа прибуло дві тисячі бедуїнів, а також шейх Неджерес, дядьо еміра Душ-ібна. Різано баранів, управлювано кінські перегони. П'ять день тривали ці забави. З кінцем п'ятого дня відбулося урочисте прийняття посланців од невеликого племени Амурі, які прибули просити еміра Душ-ібна про мир.

Ревуха так описав це прийняття в своїх "Записках": "У той день, коли я вже мав від'їхати до Пальміри, щоб одвідати там шейха Сулеймана, емір Душ-ібн наказав привести посланця й сказав, звертаючись до нього:

— Чи ти знаєш, що я син Ібена, Постраха пустині?

— Знаю, еміре!

— Чи ти знаєш, — сказав він далі, — що я всемогутній і що я можу знищити усе твоє плем'я?

— Так, я знаю про це, мій пане, і тому мене й послано до тебе просити про мир і скласти з тобою союз через хліб і сіль!

Тоді емір показав на мене й спитав:

— А чи ти знаєш цього, що сидить обік мене?

— Я бачу, що це видатна особа; верблюже сідло, окуте золотом, править йому за сидіння, і біля сідла його коня привішено булаву, знак його влади, але я не знаю, як його звуть.

— То знай, — промовив емір Душ-ібн, — що то шляхетний і славний Тадж-ель-Фаґер Абд-ель-Нішан, емір і шейх арабів, вождь тринадцятьох, союзом об'єднаних племен. Він мій брат, мій друг через хліб і сіль. Йому підвладні бедуїнські племена Північної зорі могутнього Іскандера (Олександра I), і в його жилах тече кров чотирьох племен Аназес, які дві тисячі років тому вийшли із гір Неджду. Він знається досконало на породах наших коней і є нащадком Зеновії, імператриці Тадмору. Якщо він їхатиме повз ваші намети, то прийміть його й дайте йому почет. А тепер сідай і їж з нами.

Він сів і їв з нами.

Була шоста година, а за дві години сідало вже сонце. Мені був час їхати. Емір Душ-ібн подарував мені баранячого кожуха й тричі гукнув:

— Привести дромадера для еміра Тадж-ель-Фаґера.

І з усіх сторін, з усіх наметів озвалися голоси: "Мир з тобою".

Привели дромадера, свою улюблену кобилу Муфта-шарах я наказав прив'язати за вуздечку до сідла верблюжиці й рушив у дорогу".

Але дорога до Пальміри не була щаслива для еміра. В країні панував неспокій, у Багдаді ув'язнили багато арабських шейхів, вибухли повстання, і не знати було, яке плем'я дружнє і яке вороже.

Сталося так, що Ревуха натрапив у дорозі на вороже плем'я, яке взяло його в полон і вирішило його стратити. Лише щасливий випадок в

останню хвилину врятував його з цеї критичної ситуації. Заприязнений князь, який пізнав його, визволив його, і далі вони вирушили в путь разом.

Ще того дня вони мали дістатися до міста Сонех, але їм це не пощастило. "Коло сьомої години кобила князева й моя Муфташарах піднесли голови, почали стригти вухами і тривожно іржати. Князь сказав: "Десь поблизу ворог!" і наказав стати табором, збити в купу верблюдів, а збройним вишикуватись. І справді, незадовго ми побачили вершників, кінних і на верблюдах. То була група арабів з племени Ібн-Геддалу, що їх шейх перебував у ув'язненні в Багдаді. Зі стрілами вершники понеслися на наш табір, але їх було відбито пострілами. За деякий час вони повторили напад. Ми билися з ними до пізньої вечірньої години, відбиваючи по кілька разів їх уперті напади.

Ніч спинила бій. Під покровом темряви нам пощастило одірватися від ворога й ми рушили далі. На ночівлю ми розташувалися в долині Вад-ель-акріб, званій так через безліч скорпіонів. Перед світанком ми знялися з місця і через три години приспішеної й важкої їзди ми досягли малого оточеного стіною міста Сонех, де князь гостив мене три дні".

Гашишні сни Сходу

Два роки прожив Ревуха на Сході. Л. Дамуазо, француз, який з доручення короля Людовика XVIII прибув р. 1819 до Олександретти, щоб вивезти з Сирії табун арабських коней, призначених для королівської стайні, у своїх мемуарах згадує про тутешні зустрічі свої з Ревухою. Він стверджує, що Ревуха вмів купувати коней, знав добре арабів і пережив багато пригод. Він оповідає про один епізод, коли араби, що супроводили Ревуху під час його подорожі до руїн Пальміри, змовились забити і пограбувати свого пана, але він, підслухавши їх розмову, бо знав добре арабську мову, встиг своєчасно втекти і сам один, через пустелю по зірках щасливо дістався до Алеппо.

Лорд Байрон міг би позаздрити на надзвичайність його пригод. Небезпеки підстерігали його на кожному кроці. Постріл з рушниці, удар кинджалу, щасливо відбитий. У кожній крихті їжі, в кожному ковтку рідини могла бути отрута. Хто зна, чи побіжно відчутий біль не був спазмом останнього конання?.. Зі своїм лікарем Ревуха часто вів довгі розмови про таємниці східніх отрут.

Усе тут було надмірне: соняшна спека, аромат квітів, міцна кава, тютюн, смак солодощів, наркотики, і з них особливо гашиш. Цілий Схід був як ці гашишні сни, привиди чудесних марень.

Зрештою йому довелось тікати. Лише вдвох з козачком, своїм вірним Соколом, він відбув подорож верхи в лютому 1820 р. через усю Передню Азію. Кістяки тварин і людей, біліючи в піску, визначали їм шлях.

Вичерпаний, знесилений, без грошей Ревуха дістався до Царгороду. Він сидів у кав'ярні, й свіжий вітер з моря обвівав йому почорніле, спалене сонцем і вітрами пустелі обличчя. Він не мав нічого в кишені, щоб заплатити кефеджі за з'їджений плов і випиту каву. Тільки випадковий прихід знайомих, що завітали до кав'ярні, врятував його з прикрого становища.

Арабізована Саврань

І тепер він знов був на Поділлі в Саврані. Для коней, вивезених зі Сходу, на решту грошей, що ще в нього лишилися, він збудував розкішні стайні. Він усе ще жив споминами про Схід. Усе повинно було нагадувати йому Схід. Килимами прибрані кімнати, барвистий шовк канап, низькі столики з чорного дерева, прикрашені різьбою й інкрустаціями, арабські написи з корану на стінах, їжа, його власне убрання й убрання служби.

Він почав арабізувати Саврань з того, що вирішив побудувати в містечку мечеть, зі струнких мінаретів якої муедзин тричі на день

проголошував би хвалу Аллахові. Уже почали звозити цеглу й дерево. І лише рішучий протест з боку місцевого пароха, савранського ксьондза Яна Комарницького, не дав йому змоги довести цей екстраваґантний проект до кінця.

Та з Ревухи була вперта людина. Духовна влада могла перешкодити йому збудувати мечеть у Саврані, але жадна влада в світі не могла заборонити інше: обернути довколишні савранські поля в арабську пустелю.

Часто він віддавався східній аскезі. Не їв свинини, не пив вина, не вживав горілки, як це наказав Пророк. Відбував однаково католицькі й магометанські пости.

Він був філантроп і великий прихильник поглядів Ж. Ж. Руссо. За Руссо, лише природна людина є правдиво моральна й щаслива. Як Шатобріан в ірокезах Америки й Дідро в мешканцях Таїті, так Ревуха в бедуїнах Арабії побачив щасливих дітей природи. З любови до людства він вирішив своїх підданих, українських селян, зробити природними й щасливими.

Перед двома тисячами років їх предки — бедуїни Арабії — вийшли з гір Неджду й вимандрували на Північ. Він бачив свою місію в тому, щоб розбуркати в них згаслий дух предків. Обернути поля Поділля в арабську пустелю й селян у кочових бедуїнів. Він діяв рішуче, хоч і поступово. Почав з малого. З околишніх піль савранських.

Дбаючи про добро людське, він наказав виселити людей з їх садиб, попалити хати, порубати садки, витеребити ліси, засипати криниці й річки, бо хто ж таки, справді, бачив, щоб по пустелях текли річки, були села або росли ліси?.. Протягом кількох місяців тисячі селян не робили нічого, як тільки звозили звідусіль на савранські поля пісок. І, нарешті, ідеальна мета була здійснена: чорноземля зникла під покровом піску. Під блакитним небом Поділля з краю до краю в незміряну безвість

простяглася піскова пустеля, пласка й сліпучо-біла, що майже не відрізнялася від арабської. Посередині пустелі була оаза. Пальми, що росли в діжках, вкопаних у землю, гордо гойдали своїм верховіттям, мов на далекій вітчизні.

— Хто такі козаки? — казав Ревуха. — То ж вони правдиві українські бедуїни!

І серце його палало, коли в арабському бурнусі, з рушницею, прикрашеною перламутром, у супроводі козаків, перебраних, як бедуїни, він на улюбленій своїй кобилі мчав по савранській пустелі. І вночі на небі серед зірок він шукав приязного світла щасливої своєї зірки Кавкаб.

Ревуха міг пишатися з діла своїх рук. Ще ніхто з усіх послідовників Руссо не зробив нічого подібного, як оце він тут у себе в Саврані.

Одвідуючи сусідів, він ніколи не спав у покоях на приготованому для нього ліжкові. Він возив з собою намет, розбивав його на подвір'ї і в ньому спав. Він казав, що його гнітять мури будинку і він не може заснути, відчуваючи над собою тягар стелі.

Він волів жити природним життям природної людини і тому ніколи за обідом нічого не пив. Він посилався на повчальний приклад диких тварин. "Прошу вас, — казав Ревуха, — жадна дика тварина не питиме під час їжі. Лише через пару годин після їжі звірі йдуть до водопою. Араби, діти природи, роблять так само!..".

Поет, маляр, співець

Він був поет, один з видатних поетів свого часу, що зробив собі ім'я своїми збірками поезій, присвячених Сходу: "Мелодії арабські", "Мелодії грецькі". Блискучий оповідач, він з незрівняним ефектом розповідав про свої мандрівки й пригоди на Сході. Як мистець, він мав непересічні здібності маляра. Був музично обдарований, мав чудесний голос, добрий

музичний слух. Одягнений у шовковий арабський бурнус, — сучасники згадують про "пунсову тоґу", — в золотому сяйві пишної своєї бороди, Емір, під акомпанемент фортеп'яно, співав, при світлі свічок, модні італійські оперові арії.

Коли італійська співачка, божественна й незрівнянна Анджеліка Каталані, тодішня оперова слава, прибула до Кам'янця і тут для неї не було партнера, Ревуха співав з нею на сцені. Славетна співачка лишилася задоволена з нього як співака й як ґалантного кавалера.

З дружиною він не жив. Про виховання дітей не дбав. У свою чергу й дружину найменше бентежили справи її чоловіка. Про якесь погодження поглядів між ними не могло бути й мови, і кожен з подружжя на свій спосіб користувався зі взаємно наданої свободи.

Ревуха був ліберал. "Злидні Неджду, — урочисто декларував він, — я ціню вище за всі розкоші дворів!". Що ж до пані графині, то Розалія Ржевуська з Любомирських була, навпаки, сувора леґітимістка. Вона була ще зовсім мала, їй було лише два роки, коли за революції її мати, разом з нею, малою дівчинкою, потрапила в Парижі до в'язниці, і тут року 1793, під час якобінського терору, графиня Любомирська, як аристократка, була страчена на гільйотині.

Ствердження аристократизму стало життєвим покликанням пані Розалії. Віддаючись геральдичним і генеалогічним студіям, вона доводила покревність родини Ржевуських-Любомирських з усіма королівськими домами Европи. У складеному нею родоводі принаявні були не тільки королівські доми Стюартів, Габсбурґів і Бурбонів, але в ньому знайшлося місце також для Шатобріана й Бальзака, зважаючи на їх літературну славу.

До нових обріїв

Це десятиліття, роки 1820–1830, Ревуха прожив у Саврані. Лише на короткий час він виїздив звідси до Крем'янця або Львова. Він не любив міста й його кам'яниць, він любив село й степ. Спочатку він усе ще мріяв про нову подорож на Схід, але не було грошей, подорож раз-у-раз одкладалась, і мрія про Схід дедалі все більше втрачала яскравість своїх екзотичних барв. Поволі Ревуха вростав у ґрунт. Віяли нові вітри. Дійсність була дужча за уяву.

Репрезентативний поет свого часу, Ревуха, буваючи у Львові, охоче зустрічався з місцевими, не дуже численними письменниками. Найчастіше його можна було бачити в редакції "Rozmaitości". Одного разу він тут познайомився з Вацлавом Залеським, що звичайно підписувався "Вацлав з Олеська", молодим ентузіастом Слов'янщини й України.

Розмова між ними тривала довго, але вже з самого початку набула дражливого звороту. Молодий поет і критик ніяк не хотів визнати вищости арабських племен над слов'янськими.

Докази протистояли доказам. Співрозмовники хвилювалися. Кожен з них уже кілька разів брався за свій високий крисатий капелюх, натягав рукавички і ладен був іти геть, а тоді знов клав капелюха, стягав рукавички й лишався, щоб останнє слово виказати.

Блідий Залеський розжеврівся, густо почервонів опалений степовим сонцем Ревуха. Гучний його голос наповнив простору кімнату редакції. Він посилався на арабську поезію, на арабські казки, що з них, мовляв, постали всі інші й, особливо, на арабських коней. "Найкращі в світі коні — арабські!.."

Вацлав Залеський не погоджувався з цим. Він одсовував питання про коней убік, визнавав свою некомпетентність у цій справі, але енергійно обстоював самобутність народної поезії. Він посилався на

українські пісні народні, що їх він збирав, записував, готував збірку до видання, наслідував їх у власних творах.

Але, коли на доказ своїх слів він спробував заспівати пісню, що він її уважав за найкращу, Ревуха не витримав, розлютувався, перервав його, вибухнув гнівом. Був поза собою від обурення, наговорив молодикові прикрих слів, сказав: "Пан і найменшого зрозуміння не має до пісні людової. Таке співати — лише нівечити добро людське". Він схопив свого співрозмовника за борт сурдута і одштовхнув його. "Соромно, пане! Ось як треба співати пісні; їх треба співати, як мої козаки співають, як я співаю!"

І Ревуха співав. А коли він скінчив і всі йому заплескали, він примирливо сказав: "То ще не найкраща пісня. Є кращі пісні українські. Чи ж, панство, приміром, чули колись такої?".

Було вже пізно, розходились. Ревуха на прощання сказав: "Нема на світі пісні кращої за українську!". Сказав, спинився, зважив сказане й розсміявся приязно до Залеського: "Пане, ти переміг, Ґалілеянине!..".

Вони розлучились, як друзі, обнялись, розцілувались, були вже на "ти". Залеський, обіймаючи, прошепотів на вухо: "Який же ти, пане, араб! Пан є не араб, а правдивий козак! І на серці у пана лежить не Арабія, а Україна!".

Певне, що було саме так. Українська пісня народна супроводила все життя Ревухи, починаючи од колиски, з малих літ. Під час мандрівок у пустелі зі своїми козаками співав Ревуха в гурті українських пісень.

У Кам'янці Ревуха пізнав Тимка Падуру, сина брацлавського коморника, що в Іллінцях, разом із Северином Ґощинським, ходив до парафіяльної школи, а потім учився спочатку у базиліян в Вінниці, а тоді в Кам'янецькому ліцеї. Він був полум'яний прихильник Байрона й Осіана й писав українські поезії. Це був той, що повинен був прийти і який

прийшов: апостол Йоан нової релігії! У Ревухи зав'язалася з ним якнайближча дружба. Він запропонував йому переїхати до Саврані і, не слухаючи відмовлень, домігся, що Падура назавжди оселився у нього в маєтку.

Правітчизна поезії — Україна

Колись в Алеппо у свому пишному палаці "Ґюлістан" Ревуха мріяв створити гурт поетів і реформувати арабську поезію, тепер у Саврані з тим більшим запалом він узявся за реформу модерної поезії. Ідеї носяться в повітрі. Кілька років згодом, року 1823 в передмові до збірки поезій "До читача про критиків і рецензентів варшавських" Адам Міцкєвич, литвин з походження, дав вислів цим думкам свого часу, які однаково належали як іншим, так і йому. Вказуючи на Ґете, Мура й Байрона, посилаючись на Шлеґеля, Тіка й Ґізо, він вказував на народні пісні і казки як на джерело поезії. Інші шукали народної поезії в Шотландії; Адам Міцкєвич твердив, що він знайшов нову й іншу Шотландію. Але цю країну правітчизняної поезії він не знайшов серед поляків, бо ті втратили наївність первісної поезії, а в русинів, що лише вони мають невичерпане джерело народної поезії.

Поезія є пісня. Ідея народного поета, що творить за народом і для народу, ставала ідеєю і чином часу. Справжній поет є лише народ. Лише народна пісня є правдиве джерело поезії. Одні шукали правітчизняної поезії, пранароду як носія прапоезії, на Сході; інші, за Осіаном і Вальтер Скоттом, у Шотландії, а ці — Адам Міцкєвич, Богдан Залеський, Тимко Падура, Северин Ґощинський, Ревуха, Одинець — на Україні. В центрі всього була правітчизняна українська пісня й Україна як правітчизна поезії.

Ревуха поринув в ідейну атмосферу молодої ґенерації 20-х років. Він був старший серед них, і він виступав як лідер, метр, авторитет, організатор. Колишній ентузіаст Арабії зробився ентузіастом України. Саврань зробилася центром нового українського руху. Ревуха заклав український народний хор, заснував музичну капелу торбаністів-

бандуристів, що її очолив славетний Григор Відорт (1764–1831). Тимко Падура складав пісні-поезії народною мовою, "українські думки", Відорт їх клав на ноти, і вони поширювалися серед селян і дрібної шляхти, оберталися в народні пісні.

Тепер Ревуха кинув кожну іншу мову, французьку, польську, арабську, задля народної української — рідної мови рідного народу — і розмовляв тільки по-українськи. Він був послідовний. Він ішов до кінця. Листи, адресовані до нього як до графа, він одсилав непрочитаними й на конверті писав: "Туткі в Савраню немає графів Ревуських. Є тільки отаман Ревуха, Золотая борода, а по-арабськи Тадж-ель-Фаґер. Графів шукай у Чуднові на Погребищах!".

Невільник знаку

Імпозантний мужчина, людина виключної фізичної сили, осяяний золотом бороди, в екзотичному убранні арабського еміра, Ревуха справляв непереможне враження на жінок надзвичайністю своїх уподобань, таємничістю, що огортала його постать, — "невільник знаку", як він називав себе. В нього закохалася була одна графиня, поспішивши розвестися зі своїм чоловіком задля нього, хоч у цьому й не було ніякої потреби.

Так було в період його арабських захоплень. Змінилися часи. Урвався його роман з графинею. Цю екзальтовану даму він покинув задля любови до простої селянської дівчини з Костянтинівських дібр. Він побудував для неї хату, звичайну селянську хату, з глиняною долівкою, щоб його Оксана могла в суботу під неділю підмазувати долівку, як це вона звикла робити у себе вдома в батьків. Тепер він уже не співав італійських оперових арій під акомпанемент фортеп'яно, але, граючи на бандуру, співав українських народних пісень. Замість "грецьких і арабських мелодій" написав поему "Оксана", навіяну його пізнім і останнім коханням до сільської дівчини.

Оксана була тією жінкою, що ціле життя своє він мріяв про неї. Досконало зналася на конях. Убрана по-чоловічому, завжди з ним їздила верхи. Мала міцну руку. Її ніщо не могло настрашити. Приборкувала диких коней.

Загинула вона на його очах. Вона скочила на дикого огира, вп'ялась у його гриву, понеслась... У божевільному шалі, скаженіючи, кінь нісся, змагаючись із дівчиною. З криком, як вихор, пронеслась вона повз Ревуху. В її очах не було ні одчаю, ні страху. Почуття якоїсь безмежної волі, останнього звільнення, радість несказанного захвату. І це був кінець!

Вітер співав у степу. Пахло материнкою і гірким полином. Глухо падала земля на труну, в темне провалля ями.

Панство проти Ревухи

Що більше сходився Ревуха з простим людом селянським, то більше обурювалось, повставало проти нього панство. Зростала взаємна лють. Заглиблювалась прірва, якої вже було не перейти. Пани здвигали плечима: "Пан змужичів!". Шкодували: "Такий ще молодий і повний сил і так здичавіти й здивачіти!.." Робили йому тисячі дрібних і поважних прикростей. Підбивали дружину, бо, мовляв, Ревуха "ганьбить своє шляхетне ім'я". Натиснули ще з іншого боку. Ревуха боргував великі суми грошей, і, на бажання його вірителів, його маєтності віддані були під примусовий заряд. Од Ревухи одібрали управління маєтками.

Зі стоїчним спокоєм зносив Ревуха всі завдані йому прикрості.

Але коли ніщо не помогло, панство вдалося до російської адміністрації. Почало діяти через Варшаву, Намісництво. Вказували на небезпеку популярности Ревухи серед селянства. До чого це могло призвести? Чи не мріє він про гетьманство? Ославили його в урядових колах як небезпечного карбонарія. Не маючи інших доказів і інших

арґументів, вказували на заборонену для дворянства бороду, яку він носить. І це подіяло більше, ніж щось інше. Справою з бородою зацікавилися.

За деякий час прийшов з Петербурга указ, височайший рескрипт на ім'я Ревухи за власноручним підписом імператора Миколи І. Ревусі наказано було зголити бороду. Ревуха сприйняв цей наказ дуже гостро й боляче. Він зголив крамольну бороду, але, зголивши бороду, він скинув з себе бурнус і почав носити селянську свиту. Тепер він з іще більшим викликом демонстрував своє українство й мужицтво.

Хто зна, чи справді не ховалося щось за всім цим?.. І не тільки те, що Ревуха зрікся свого графського титулу, звав себе отаманом, носив звичайну селянську свитку, зійшовся з простою селянською дівчиною, жив не в палаті, а в хаті з мазаною долівкою, грав на бандуру, співав хлопських пісень, — але й щось інше, дальше, таємничіше, далекосяжніше?.. Чи не називав він себе "Невільником знаку?".

І коли в Польщі вибухнуло повстання, Ревуха не лишився осторонь. У селянському строї він виступив на чолі своїх козаків. Чи не сподівався він, що за Польщею повстане й Україна, саме хлопська Україна? Чи не повірив він у свою популярність серед простого люду селянського, у своє покликання отамана Ревухи, золотої бороди, сина останнього коронного гетьмана польного?

Останнього разу його бачили в битві під Дашевим 14 травня 1831 року, коли російські війська під командою генерала Рота прочісували ліс, де заховалися повстанці. По битві він таємниче зник. У кожному разі, тіла його ніде в лісі не знайшли. Тільки кінь другого дня без сідла й без кульбаки примчав на дідинець Савранського палацу.

Таємниче зникнення Ревухи наробило великого розгомону, породило багато леґенд. Казали, що він не був забитий у бою, а його забили люди, які потайки переводили його через австрійський кордон до Галичини,

побачивши, що в нього з собою великі гроші. Про це говорилося багато в цих околицях, називали село й людей, які брали безпосередню участь у цій події, показували навіть місце, куди кинено труп забитого Ревухи в воду, як Збруч впадає до Дністра. Це все скидалося на романтичне оповідання з Меріме про Корсіку й контрабандистів, але це не могло наситити людської фантазії. І серед людей загибель Ревухи обернулася темою баладної пісні про козака, що забиває Ревуху, який забрав йому коханку. І це ще було не все! Не бракувало запевнень, що Ревуха щасливо перейшов кордон, дістався на Схід і там багато років прожив серед улюблених арабів. І справді, популярність Золотобородого еміра була така велика на Сході, що згодом знайшлися самозванці, які видавали себе за "Вінчаного славою еміра Тадж-ель-Фаґера!..". Хай знайде спокій його душа!..